

демонструють різноманітні відхилення від окреслених параметрів. Наприклад, спільний етнонім мали всі принаймні слов'янські етноси колишнього СРСР (за кордоном їх часто називали росіянами). Спільність, приміром, англійської мови наявна в різних етнічних груп; арабською мовою користуються всі арабські країни, Сомалі і Джібуті, німецькою – німці й австрійці, іспанською – в Іспанії, 20 країнах Латинської Америки і на Філіппінах, і, навпаки, мешканці Каталонії й Валенсії – автономних областей Іспанії – використовують офіційну каталанську мову поряд із державною іспанською і належать до іспанського етносу, представники мордовського етносу користуються двома фінно-угорськими мовами: мокшанською й ерзянською. Близькість психологічного складу може бути властивою різним етносам (наприклад, чуттєвими інтровертами є норвежці, шведи й китайці за класифікацією К. Юнга; за типологією А. Аугустинавічуте, народи Південної Америки та іспанці є сенсорно-етичними екстравертами і. т. ін.).

Підводячи підсумки, варто зазначити, що реальність існування етносів не підлягає сумніву, а їхніми інтегрувальними ознаками є як об'єктивні, так і суб'єктивні параметри етнічності за умови визначальної ролі самоусвідомлення її суб'єктів. Диференційні ознаки етнічної ідентичності, на нашу думку, є менш виразними (розмитішими), однак їхнє обґрунтування постає як важливе завдання для дослідників проблеми, бо уможливить розгляд численних винятків і маргіналій.

Література:

1. Садохин А.П. Этнология. – М.: Гардарики, 2002. – 256 с.
2. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М.: Наука, 1983. – 413 с.
3. Гумилев Л.Н. Конец и вновь начало. Популярные лекции по народоведению. – М.: Айрис-пресс, 2007. – 382 с.
4. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – М.: Ин-т ДИ-ДИК, 1997. – 640 с.
5. Алефиренко Н.Ф. Поэтическая энергия слова: Синергетика языка, сознания и культуры. – М.: Академия, 2002. – 394 с.
6. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава, 2006. – 716 с.
7. Шпет Г.Г. Введение в этническую психологию. – СПб.: ПЭТ, 1996. – 154 с.
8. Кон И.С. Национальные особенности психологии людей // Социальная психология. – М.: Наука, 1975. – С. 15–21.
9. Лебон Г. Психология толп. – М.: Ин-т психологии РАН, 1999. – 416 с.
10. Этнология в США и Канаде. – М.: Наука, 1989. – 328 с.
11. Левин М., Чебоксаров Н.Н. Очерки общей этнографии. – М.: Наука, 1957. – 254 с.
12. Советская этнография. – М., 1970. – № 3. – С. 92 – 101.
13. Козлов В.И. Динамика численности народов. Методология исследования и основные факторы. – М.: Наука, 1969. – 407 с.
14. Токарев С.А. Проблема типов этнических общностей (к методологическим проблемам этнографии) // Вопросы философии. – 1964. – № 11. – С. 12 – 21.
15. Бауэр О. Национальный вопрос и социал-демократия. – СПб.: Ригнер, 1909. – 224 с.
16. Kohn H. The Idea of Nationalism. A Study of its Origins and Background. – N.Y., 1944. – 735 p.
17. Баронин А.С. Этническая психология. – К.: Тандем, 2000. – 264 с.
18. Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы. Расы. Культуры. – М.: Наука, 1985. – 256 с.

*Надійшла до редколегії 16. 04. 2008 р.
Затверджена до друку 23. 06. 2008 р.*

УДК 930.2+94(477)

Д.Ю. Кітов

ОБРАЗ “ДНІПРА” В ІСТОРИЧНИХ ПИСЕМНИХ ПАМ’ЯТКАХ

Анотація. У статті на основі аналізу давньоруських писемних пам’яток, аналізується питання впливу Дніпра на культуру та побут населення давньоруської держави.

Аннотация. В статье на основе анализа древнерусских письменных источников, анализируется вопрос о влиянии Днепра на культуру и быт населения древнерусского государства.

Summary. The research investigates the influence of the river Dnieper on the Old Russian culture and mode of life. The research is based on the analysis of Old Russian written sources.

Як і усній народній творчості, давній писемності історичного характеру, до якої належать літописи та інші зразки письменства Київської Русі, властиві: колективність творчості, варіативність і анонімність авторства. Виходячи з такої особливості, основною метою розвідки визначено – як у писемних пам'ятках представлений образ Дніпра. З одного боку, це дає можливість спиратися на загальнонародне ставлення до образу великої ріки, з іншого – дозволяє побачити індивідуальність авторів, відчутти своєрідність світобачення Русі, принаймні чотирьох (IX–XIII) ст. Водночас, на відміну від “перекладної”, літописи належать до літератури “оригінальної”, чим заявляється потреба врахування окремого авторства. Адже навіть головна пам'ятка – “Повість минулих літ”, на думку дослідників, зокрема М.С. Грушевського, не може безумовно належати якійсь окремій літературній особі, зокрема й Нестору. Літописний звід, як відомо, – результат зведення численних документів, написаних невідомими авторами, перероблених редакторами, переписувачами (на що звернув увагу ще у 1890-х роках відомий вчений О.О. Шахматов). Саме він виявив і довів, що в літописі є зразки кількох редакцій, зокрема традицій компілювання київського і новгородського літописання. Літописи, а отже й літописці, були цілком вільними в чисто літературному плані, проте зобов'язаними, навіть подаючи факти всесвітньо історичні, орієнтуватися на традиції місцеві. Такі, що стосувалися “руської” (української) теми.

Дніпро ж був такою значною географічною одиницею Русі, яку не могли оминати увагою автори літописних текстів. У сучасному перекладі “Літопису руського” який охоплює 464 сторінки, Дніпро ж згадується на 98 сторінках. Отак, уже оповідь про створення світу людей, автори Іпатіївського списку починають з гіперболізованого опису післяпотопного розподілу землі між синами Ноя, де Яфетові належали землі “північної і західної сторони”, що доходять “...й до самого Дніпра”. Тобто Дніпро, на думку літописців, ще в біблійні часи був межею, “верстовим стовпом”, символом одного з кінців/початків світу. Далі, ніби між іншим, в оповіді про Яфета літописець пише наступне: “Дісталися йому й інші ріки: Десна, Прип'ять, Двіна, Волхов, Волга...” [1, 1]. Як видно, виключність Дніпра виразно підкреслена, ріка ніби підноситься літописом над іншими ріками і краями своєю вражаючою значущістю. У цій же оповіді, описуючи племена, що “сіли” по ріках після розвалення вавилонської башти, згадуються слов'яни-поляни, що “сіли по Дніпру”. Отже ріка, в цьому випадку – це символ, ідентичний за значенням образу величної ідеї заселення земної поверхні першими людьми.

З Дніпром пов'язаний і літописний опис мандрів св. Андрія, який довідався, “... що од Корсуня близько устя Дніпрове. І захотів він піти в Рим, і прибув в устя Дніпрове і звідти рушив по Дніпру вгору, і за приреченням Божим прийшов і став під горами на березі. А на другий день, уставши, сказав він ученикам своїм: “Бачите ви гори сі? Так от. На сих горах возсіяє Благодать Божа, і буде город великий, і церков багато воздвигне Бог”. І зійшов він на гори сі, і благословив їх, і поставив хреста. І поклонившись Богу, він спустився з гори сеї, де опісля постав Київ. І рушив по Дніпру вгору” [1, 2-3].

Дніпро був для русичів вічною рікою, яка була й буде, а можливість будь-яких метаморфоз з нею сприймалася як символічний кінець світу. “У рік 1071. У ті ж часи прийшов волхв, спокушений бісом, бо, прийшовши до Києва, він говорив: “Явилися мені п'ять богів, кажучи так; “Повідай людям, що на п'ятий рік потекти Дніпру назад, а землям переступати на інші місця, так що стати Грецькій землі на Руській землі, а Руській на Грецькій, і іншим землям переміститися” [1, 107].

Тобто навіть у кінці світу Дніпро стояв вище землі, адже за провіщенням волхва, зі зміни течії Дніпра почнуться всесвітні катаклізми.

Дніпро в уявленні русичів був настільки величною рікою, що навіть головного бога не було порубано чи спалено, а вигнано Дніпром з Русі:

“І коли [Володимир] прибув, повелів він поскидати кумирів – тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому

[узвозу] на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями. І це [діяли йому] не яко древу, що відчуває, а на знеславлення біса. Коли спокушав він сим образом людей – хай одплату прийме від людей! “Велик ти еси, Господи, дивні діла твої!” Учора шанований людьми, а сьогодні знеславлений!

І коли ото волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони були хрещення. І, приволикши його, вкинули його в Дніпро. І приставив Володимир [до нього людей], сказавши: “Якщо де пристане він, то ви одпихайте його від берега, допоки пороги пройде. Тоді облиште його”. І вони вчинили звелене. Коли пустили [його] і пройшов він крізь пороги, викинув його вітер на рінь, яку й до сьогодні зовуть Перунова рінь” [1, 66].

Той факт, що Перуна не було спалено, а піддано вигнанню, свідчить про те, що навіть прийнявши християнство, Володимир не міг поставитись до головного божества полян, як до химерного ідола. Єдиною можливістю позбутися його – було вигнання зі своєї землі, і єдиним таким шляхом був Дніпро з його порогами.

Судноплавство по Дніпру зв’язувало східних слов’ян з Візантією. Отже, річка, знаходячись на перехресті важливих шляхів, відіграла важливу економічну й політичну роль на сході Європи. З Центральною Європою їх поєднував, також пов’язаний з Дніпром, другий шлях, що проходив Україною зі Сходу на Захід (з Каспійських берегів через Київ на Краків і Прагу). Третій шлях, від Каспійського до Балтійського морів, також проходив через Дніпро та його притоки, єднав арабський світ з Прибалтикою та Скандинавією.

Про важливість Дніпра для Русі, як торгівельного шляху, бачимо з наступних рядків “Літопису”: “У рік 6592 [1084]. У сей же рік Давид захопив гречників у [городі] Олешші і забрав у них все майно. Всеволод тоді, пославши [мужів своїх], привів його і дав йому [город] Дорогобуж”. Пояснюючи цей уривок, автори перекладу зазначають, що “Гречником” тоді називали дніпровську частину водного путі “з варяг у греки”, а “гречники” – це були купці, що користувалися ним. Давид же був князем ізгоєм, що не мав своєї землі. Проте йому було запропоноване ціле місто, задля збереження спокою на шляху [1, 125]. Як видно, Дніпро не лише був важливим шляхом але на його терені з’явилася особлива торгівельна корпорація, породжена дніпровською частиною шляху “з варяг у греки”. Ця група була настільки значною для Русі, що задля збереження їхньої діяльності віддавалися цілі міста.

Після часів хозарської зверхності, з IX ст. на берегах Середнього Дніпра з’являються варяги. За літописом, саме варязькі ватажки Аскольд і Дір звільнили полян від хозарів і стали княжити в Києві. Були вони запрошені полянами чи завоювали їх, на цьому ґрунтується “норманська теорія”, за якою сама назва “Русь” подарована нам варягами. У літописі за Іпатіївським списком читаємо про засновника найбільшого міста на Дніпрі таке: “... Кажуть, що Кий був перевізником; бо біля Києва був перевіз тоді з того боку Дніпра, тому й говорили: “на перевіз на Київ”, а коли б був Кий перевізником, то не ходив би до Цареграда. А цей Кий княжив у роду своєму...” [2, 20]. “Перевіз тут виконує не просто функцію з’єднання лівого і правого берега, а щось глибше”, – пише В. Сокіл [3, 49]. Можливо “перевізник”-князь не просто мав подолати ріку Дніпро, а у такий спосіб випросити у водяних божеств такий необхідний для життя хліборобів дощ. Розглядаючи згадані літописні свідчення про заснування Києва, І.Я. Франко пов’язував з ним похід полянського князя Кия на Константинополь і його облага 626 р. [4, 117]. Сам похід, описаний у відомому трактаті Константина Багрянородного “Про управління імперією” у розділі “Про русів, відбуваючих з моносилами з Русі у Константинополь” містить цінні повідомлення про плавання по Дніпру. Візантійський географ-імператор детально описує як на човнах – однодеревках або довбанках (моносилах) з багатьох місцевостей (Новгорода, Смоленська, Любеча, Чернігова, Вишгорода) до Києва збирались люди й Данапром-Дніпром відбували до його Низу. У м. Витичеві вони чекали тих, хто не встигав вчасно до походу ще два-три дні, а тоді на своїх однодеревках пливли Дніпром до першого порогу. Перейшовши пороги і відпочивши на острові св. Григорія (на Хортиці) і принісши жертвоприношення, рухались далі Дніпром й пливли близько чотирьох днів до острова Березань, де ще перебували два-три дні, лагодячи човни і відпочиваючи. Константин Багрянородний не вказує на те, скільки часу займало плавання з Витичева до Хортиці та перехід через пороги. Про те, що пороги долалися протягом

кількох днів дізнаємося з не завжди коректних посилань деяких істориків на описи Боплана, де такі вказівки просто відсутні (Я.Е Боровський). Усе ж, за Яворницьким, пороги долалися за два дні. Отже шлях від Києва до устя Дніпра займав (разом з відпочинком) 20 днів, вважає Боровський [4, 116].

За часи Русі використовувалися не лише води Дніпра. У зимовий час, коли річка “ставала” і відпадала потреба у бродях та переправах, її також активно використовували. Про це літописець розповідає так: “І тоді, зібравшись усі, князі руські рушили по Дніпру, – бо не можна було інде йти, бо був сніг великий, – і дійшли до [ріки] Снопороду. А тут захопили вони сторожів половецьких, і ті розповіли: “Вежі і стада половецькі – коло Голубого лісу”. “...Але Ярослав, не хотючи їхати, сказав: “Не могу я поїхати один. Адже полк мій піший. Ви б сказали есте мені вдома, що доти йти”. І стався межі ними розлад, бо Рюрик, сильно спонукуючи їх, не зміг їх повести. Хоча Святослав хотів іти з Рюриком, але не лишив брата Ярослава, і вернулися вони до себе” [1, 344]. Отже, Крижаний шлях був однаково зручним як для піших, так і кінних воїв. Про те з уривку видно, що для піших він був єдиною альтернативою пересування під час великого снігу.

Відомості про стратегічне значення Дніпра та освоєння водного дніпрового простору як аргументу для військових дій також можемо побачити в самому “Літописі”, де під 1151 р. описані військові дії князя Юрія проти Ізяслава: „І рушив Юрій до Києва, і стали вони у [дворі] Родунії, і прибуло половців багато диких Юрієві на поміч. Оскільки ж Ізяслав стерігся і не дав [ім] вбрести в Дніпро, то тоді стали вони битися в насадах по Дніпру од Києва і аж до устя Десни: ті з Києва в насадах виїжджали битися, а ті – з табору. І при цьому билися вони кріпко, але не могли нічого вразити проти Києва, бо Ізяслав хитро спорядив був човни: гребці ж у них були невидимі. Тільки весла [було] видно, а людей не було видіти, бо човни були покриті дошками, і борці, стоячи в бронях наверху, стріляли, а керманічів було два – один на носі, а другий на кормі; куди вони хотіли, туди йшли, не обертаючи човнів” [1, 241]. З опису видно, яку важливу роль відігравали Дніпровські броди для оборони Києва від нападів з лівобережжя. Важливим є й факт, що прототипи козацьких човнів зароджувалися ще в часи Русі.

Дніпро виступає у літописі й межею, за якою розподілялася Русь на сфери впливу різних княжих родів: У 1026 р. “Ярослав зібрав воїв многих, і прийшов до Києва, і вчинив мир із братом своїм Мстиславом коло Городця [Пісочного]. І розділили вони по Дніпру Руську землю: Ярослав узяв сю сторону, а Мстислав – ту. І стали вони оба жити мирно і в братолюбстві, і перестали усобиця й заколот, і була тиша велика в землі Руській” [1, 82]. Так Дніпро увійшов у політичне життя Русі. Навіть через 169 років факт розподілу знову був підтверджений: “...увійшов Рюрик у зносини зі Всеволодом [Юрійовичем], сватом своїм, і з братом своїм Давидом, [і] послали вони мужів своїх до Ярослава [Всеволодовича] і до всіх Ольговичів, сказавши йому: “Цілуй нам хреста усім з усім своїм браттям, що ви не будете домагатися отчини нашої, Києва і Смоленська, од нас, ні од наших дітей, ані од усього нашого Володимирового племені, як нас розділив предок наш Ярослав – по Дніпро” [13, 357].

Як видно, Дніпро для літописця був головним знаком, якого, на його думку, не можна було минати, описуючи ту чи іншу історично важливу для Київської Русі подію: тут і легендарний першокнязь Кий, і згадки про язичницьку кризу й Володимирове хрещення Русі, численні племена, головними з яких були жителі дніпровських берегів поляни.

“Повчання” Володимира Мономаха – є одним із перших творів, написаних державним діячем Київської Русі. У ньому відображена ідея творення слов’янської держави тих часів. Це твір, у якому не можна не побачити ідеї об’єднання етносів, з яких складалася Київська держава, в єдину спільноту.

Згадуючи свої 83 головні походи, князь міряє простір річками:

“На Десні захопив князів Асадука і Саука”;

“За Хорол ріку за половцями, які захопили були Горошин”;

“Ходили за Супій”;

“На Стугні билися з половцями до вечора”;

“На Буг ходили, на Боняка за Рось”, “ходили ми їм на зустріч на Сулу”, “із Переяслава за Сулу”, “пішли на Дон із Святополком”, “...на тому боці [Дніпра], біля Красна половців

перемогли” [5, 164]. Той факт, що Мономах вказуючи на місцевість пов’язану з Дніпром не вживає його назви, а вдається до нечіткої для сучасного читача описової конструкції, потребує додаткового розшифрування думки дослідника. “Повчання”, вказує на те, що Дніпро як ріка була настільки загальноживаним та звичним для культури явищем, що навіть не потребував конкретної вказівки на нього, на відміну від інших річок які згадуються у “Повчанні”. Мономах згадує велику кількість річок Русі та її річкових кордонів з іншими державними утвореннями, а про Дніпро зазначає лише раз, та й то не прямо вказуючи на нього.

І справді у “Повчанні” назва Дніпра, у порівнянні з іншими річками, а особливо Дунаєм, згадується рідко. На перший погляд, це ніби має вказувати на незначущість цієї географічної одиниці для культури і побуту тих часів. Проте, якщо простежити контекст, у якому зустрічаємо вказівки на певні річки у “Повчанні”, то бачимо, що Мономах практично в усіх випадках вживає назви річок для локалізації місця “певної проблеми”, і найчастіше військового характеру. Можемо припустити, що Дніпро був рікою, з якою не були пов’язані військові баталії, хоча як територіальна одиниця він простягався крізь всю країну і був не лише найважливішою транспортною артерією.

Отже, ще у давньокиївські часи сучасників хвилювали ті ж проблеми, що, на жаль, для України певною мірою продовжують бути актуальними і у наші часи. Це проблеми незалежності, православної віри, країни і її народу. Змалювання переважно військових походів – князів та їхніх дружин, тісно пов’язувалося з “головним природним чинником” країни, з Дніпром. Автори пам’яток якомога уважніше ставляться до описів стану ріки: “Дніпро став”, “вкрився льодом”, або “скрес”, “рушив”, його можна було “перебігти(кіньми)”, “перебрести бродом”, “переплисти човнами” і т. ін. Таких прикладів у пам’ятках настільки значна кількість, що це викликає думку про те, що за станом ріки у давньокиївський період визначався календар часу: зима, весна, осінь і літо. Дніпром і малими ріками мірявся простір (від Києва до певної ріки і т. ін). Пов’язаний образ ріки і з філософським осмисленням поняття руху, позитивних етико-естетичних змін у характері окремих особистостей, бо не “в стіл” же писались давні пам’ятки, а для досягнення глибин виховання сучасників.

У різних народів світу є свої власні образи на означення найбільших цінностей. Наприклад, зразки мистецтва крито-мікенської культури, епос давніх греків, вергілієва “Енеїда”, єгипетські піраміди і Ніл. Для давньоруських хроністів і письменників постійним прикладом для звеличення країни й людей було природне явище – велика ріка: “Найперше значення мав Дніпро, бо мережею своїх приток обгортав мало не цілу Україну і злучував українські землі в одну цілість”.

Література

1. Літопис руський. – К.: Дніпро, 1989. – XVI+591 с.
2. Бабич Н. Д. Історія української літературної мови. – Львів, 1993 – 376 с.
3. Сокіл В. Українські історико-героїчні перекази. – Львів, 2003. – 320 с.
4. Боровський В.Я. Византийские, старославянские и старогрузинские источники о походе руссов в VII в. на Царьград.//Древности славян и Руси. – Москва, 1988. – 288с.
5. Володимир Мономах. Повчання.//Хроніка-2000. Український культурологічний альманах. – Вип. 37-38. – К., 2000. – С. 158-169.

Надійшла до редколегії 10. 04. 2008 р.
Затверджена до друку 23. 06. 2008 р.

УДК 930.1:94(477)”15/17”

В.В.Гоцуляк

ВИНИКНЕННЯ, СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК КОЗАКОЗНАВСТВА

Анотація. Розглядається проблема виникнення, становлення та розвитку козакознавства, його теоретично-методологічні засади, структура і напрямки дослідження. Подається ретроспективний аналіз історіографії, джерельної бази, сучасного стану вивчення історії українського козацтва.

Аннотация. Рассматривается проблема возникновения, становления и развития казачества, его теоретическо-методологические основы, структура и направления изучения.